

Sözcüksel Yayılma Kuramı: Türk Dilinden Örneklerle Ses Değişiminin Kademeli Seyri Üzerine Bir İnceleme

Lexical Diffusion Theory: A Study on the Gradual Course of Sound Change with Examples from Turkish

Ferhat Karabulut

Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Manisa / Türkiye

e-posta ferhatkarabulut@yahoo.com

orcid 0000-0001-5039-9580

doi 10.54316/dilarastirmalari.1715117

Atıf

Citation

Karabulut, Ferhat (2025).
Sözcüksel Yayılma Kuramı:
Türk Dilinden Örneklerle
Ses Değişiminin Kademeli
Seyri Üzerine Bir İnceleme.
Dil Araştırmaları, 37: 69-84.

Başvuru

Submitted

05.06.2025

Revizyon

Revised

13.08.2025

Kabul

Accepted

08.09.2025

Çevrimiçi Yayın

Published Online

07.11.2025

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

ÖZ

Bir dildeki ses değişiminin dinamikleri tarihsel dilbilimciler tarafından birbirinden farklı hipotezlerle izah edilir. Temel soru, değişimin neden ve nasıl gerçekleştiği üzerine yoğunlaşır. Tarihsel ses değişimlerinden elde edilen deneysel verileri değerlendiren hipotezler; değişimin nedenli-nedensiz, düzenli-düzensiz, koşullu-koşulsuz ikilemi üzerinde yoğunlaşır. Ses değişimi hipotezleri içinde en eski ve yaygın etkiye sahip olan hipotez Yeni Gramercilere (Neogrammarians) aittir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Sözcüksel Yayılma (Lexical Diffusion) hipotezi ses değişimine yeni bir açıklama getirdi. Labov ise bu iki hipotezi birleştiren karma bir model önerdi. Türk dilbilimsel evriminde fonolojik yenilik ve yayılmanın dinamiklerini daha iyi anlamak için Labovcu bakış açısında olduğu gibi her iki paradigmayı içeren uzlaştırmacı bir model sunulmak durumundadır. Bu makalenin amacı; Türkçedeki fonolojik değişime atıfta bulunarak, Sözcüksel Yayılma Teorisini tanıtmak ve uygulanabilirlik derecesini test etmektir.

Anahtar Kelimeler: Ses değişimi, Sözcüksel Yayılma Hipotezi, Yeni Gramerci Hipotez, Türkçe

ABSTRACT

The dynamics of sound change in a language are explained by historical linguists with different hypotheses. The basic question focuses on why and how the change occurred. Hypotheses that evaluate empirical data obtained from historical sound changes focus on the dichotomy of change with or without a reason, regular or irregular, conditional or unconditional. The oldest and most widespread hypothesis among sound change hypotheses

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

belongs to the New Grammarians (Neogrammairans). In the second half of the twentieth century, the Lexical Diffusion hypothesis provides a new explanation for sound change. The Labovian view aims to combine these two hypotheses. In order to better understand the dynamics of phonological innovation and diffusion in Turkish linguistic evolution, it is necessary to present a reconciling model that includes both paradigms, as in the Labovian view. The purpose of this article is; to introduce the Lexical Diffusion Theory and test its applicability by referring to phonological change in Turkish.

Keywords: Sound change, Lexical Diffusion Hypothesis, Neo-Grammairian Hypothesis, Turkish.

EXTENDED ABSTRACT

The study of sound change has been framed historically by two competing perspectives: the Neogrammarian hypothesis and the theory of lexical diffusion. The Neogrammairans, who formulated their ideas in the late nineteenth century, famously declared that “sound laws know no exceptions.” According to this principle, once a phonetic conditioning is established, a change applies simultaneously and uniformly to all relevant lexical items. In contrast, the lexical diffusion model, systematically developed in the mid-twentieth century, argues that sound change does not operate across the lexicon in a single step but instead spreads gradually, affecting some words earlier than others. This study compares these two models while placing particular emphasis on the explanatory potential of lexical diffusion for Turkish historical phonology.

The aim of this article is twofold. First, it outlines and compares the theoretical underpinnings of both approaches. Second, it demonstrates that lexical diffusion provides a more realistic framework for explaining certain irregular and gradual phonological changes in Turkish. While the Neogrammarian model accounts effectively for broad regularities and reconstructions, it struggles to explain uneven lexical patterns, partial changes, and dialectal inconsistencies. Lexical diffusion, by contrast, predicts such outcomes and has strong explanatory power when applied to Turkish data.

Methodologically, the study follows a descriptive-comparative approach. It begins with a critical discussion of the Neogrammarian hypothesis, highlighting both its contribution to Indo-European studies and its limitations in accounting for exceptions. It then explores the principles of lexical diffusion, including word-by-word spread, lexical frequency effects, and the influence of social factors. Finally, selected examples from Turkish are analyzed. For instance, the historical alternation between *adak* ‘foot’ and its later form *ayak* demonstrates gradual spread of the palatal glide [y]. Similarly, while the word *eb* in Old Turkish transformed into *ev* in Turkish, it continued as *öy* and *üy* in other Turkic dialects. This illustrates the uneven, lexically restricted nature of sound change. Another case is vowel harmony: while suffixes like *-lar/-ler* remained stable, others such as *-DA* (locative) exhibited inconsistent adoption of harmonic variants across dialects, reflecting lexical diffusion rather than categorical change. Loanwords further support the model: palatalization of /k/ in words like *kitap* occurred earlier and more consistently than in others, reflecting both lexical frequency and sociolinguistic salience.

The literature review confirms that while the Neogrammarian model has been foundational, it has increasingly been challenged by studies in East Asian languages (Wang, 1969; Chen, 1972), by variationist sociolinguistics (Labov, 1994), and by usage-based models (Bybee, 2001). Within Turkology, scholars have recognized that certain changes in Turkic languages resist a strictly exceptionless explanation. Karaağaç (1993) analyzes irregular morphophonemic patterns that align with lexical diffusion. Taken together, these findings

suggest that the diffusion model more accurately captures the lexically selective, probabilistic, and socially embedded character of Turkish sound change.

In conclusion, this article argues that Turkish phonological history cannot be fully explained without reference to lexical diffusion. While the Neogrammarian hypothesis remains essential for reconstructing regular sound correspondences, lexical diffusion provides a dynamic and empirically grounded framework for understanding partial changes, frequency effects, and dialectal variation. Rather than viewing the two approaches as mutually exclusive, this study suggests that they should be seen as complementary: the Neogrammarian model explains the general mechanisms of regular change, while lexical diffusion captures the gradual, lexically constrained, and socially mediated dimensions of change observable in Turkish.

0. Giriş

Konu, Amaç ve Yöntem

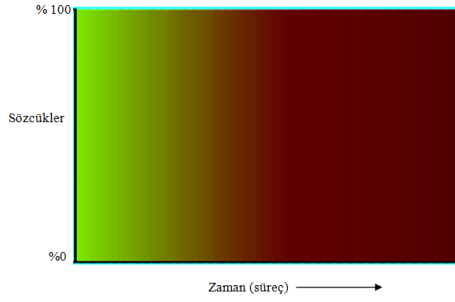
Araştırmacılar bir dildeki ses değişim yasalarının nasıl oluştuğu ve nasıl yayıldığı konusunda tam olarak fikir birliği etmiş değildir. Bunun nedeni dilin çok karmaşık ve çok katmanlı bir yapısının olmasıdır. Dilin toplumsal yapı ile olan bağlantısı ve nöro-psikolojik boyutu da tanımlama ve sınıflama konusunda araştırmacıları farklı görüşler ileri sürmeye mecbur etmiştir/etmektedir. Bu makale; Sözcüksel Yayılma Hipotezi'ni odak noktası yaparak Türkçeden (Türk dili) örneklerle ses değişiminde yeni bir model teklifi sunar. Makale her ne kadar Sözcüksel Yayılma Hipotezi'ni merkeze alsın da ilk olarak Yeni Gramerci görüşü kısaca tartışmayı da hedefler. Makalede Türkçedeki tarihsel-fonolojik gelişmeleri, lehçe çeşitliliğini ve dil teması olgularını vurgulamak bir diğer hedefidir.

Fonolojik değişim, tarihsel dilbilimi teorisinde uzun zamandır tartışılmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Yeni Gramerciler; ses değişiminin istisnasız olduğunu ve fonetik koşullar karşılandığında ses değişimlerinin mekanik olarak düzenli bir şekilde işlediğini öne sürdüler (Osthoff & Brugmann 1878). Buna karşılık, Wang (1969), Chen & Wang (1975) tarafından ortaya atılan ve daha sonra Labov (1981, 1984, 2001) ve diğerleri (Phillips 1984, 2006; Bybee 2001) tarafından geliştirilen Sözcüksel Yayılma Hipotezi (Lexical Diffusion Hypothesis), ses değişiminin sözlükte (sözcükten sözcüğe) kademeli olarak yayıldığını ve bireysel sözcükleri farklı zamanlarda farklı oranlarda etkilediğini varsaydılar. Labov ise her iki görüşü tüm yönleriyle çalışan bilim adamlarından biridir. Ona göre; her iki görüş de belli oranda haklıdır, ancak her iki görüşün de eksik yanları vardır. O, dilde her iki süreç için de kanıt buldu ve bunların farklı düzeylerde işlediğini savundu (Labov 1994: 542-543). Labov, bu düşüncesini şöyle dile getirir: “Her ikisi de doğrudur ama her ikisi de tam doğru olamaz”(Labov 1981: 269).

1.Yeni Gramerci Görüş: Tarihsel Arka Plan

Sözcüksel Yayılma Hipotezi'ne geçmeden önce 19.yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Yeni Gramerci görüşe değinmek gerekir. Dillerdeki ses değişimlerinin düzenli ve koşullu olduğu fikri, 1870'lerde Avrupa'da faaliyet

gösteren Yeni Gramercilerle (Neogrammarians) yakından ilişkilidir. Yeni Gramercilerin görüşleri, Osthoff ve Brugmann (1878) tarafından sistemleştirilmiştir. Bu dilciler, sağlam yasaların analojik değişim ve ödünç alma dışında hiçbir istisna olmaksızın işlediğini ileri sürdüler. Osthoff ve Brugmann’a göre; "...mekanik olarak meydana geldiği sürece her ses değişikliği, istisna kabul etmeyen yasalara göre gerçekleşir" (Lehmann 1967: 204). Onların sloganı; "lautgesetzlich ohne Ausnahme" (sağlam yasalar hiçbir istisna kabul etmez), klasik karşılaştırmalı-tarihsel dilbilimin temelini oluşturur. Örneğin, "Germen dillerinde, Grimm Yasası¹ ve Verner Yasası², Yeni Gramerci düzenlilik ilkesini destekleyen sistematik ilişkiler sağlar. Bununla birlikte, Yeni Gramerciler düzenli ses değişiminde iki istisnadan bahsettiler: benzetme ve lehçe ödünçlemesi" (Labov 1994: 440).

Şema 1. Tüm sözcüklere eşit şekilde uygulanan tekdüze bir ses değişiminin şematik diyagramı (Yeni Gramerci Görüş)

Yeni Gramerciler üç değişim kategorisini kabul ettiler: düzenli ses değişimi, benzetme ve ödünç alma. Bu görüş, analogi ve ödünçlemeye atfedilen istisnalar dışında, ses değişikliklerinin düzenli olduğunu iddia eder. Eğer bir değişiklik görünüşe göre "düzensiz" ise ve etkileşimli düzenli ses değişiklikleri açısından Verner tarzı bir analizle açıklanamıyorsa, o zaman Yeni Gramerci görüşe göre, bunun ya dildeki diğer biçimlere benzer olması gerektiği ya da başka bir dili veya

¹ Proto-Hint-Avrupa (PIE) dillerinden Germen dillerine geçişte ünsüzlerde düzenli ve istisnasız bir değişim olmuştur. Bu yasa Jacob Grimm (1822) tarafından sistemleştirilmiştir. Proto-Hint-Avrupa dillerindeki patlayıcılar/sert ünsüzler (p, t, k) → Germen dillerinde düzenli olarak sürtünmeli (f, θ, h) seslerine dönüşmüştür. Örneğin: PIE *pód-* → Latince *ped-* (ayak) → İngilizce *foot*; PIE *treys* → Latince *tres* → İngilizce *three*; PIE *kṛtóm* → Latince *centum* → İngilizce *hundred*.

² Grimm Yasası'nın açıklamadığı bazı istisnalar daha sonra Karl Verner (1877) tarafından açıklanmıştır. Grimm Yasası'na göre PIE t → İngilizce θ olmalıydı. Ama bazı kelimelerde /θ/ yerine /d/ görülüyordu. Bu konuda çalışma yapan Verner, sesin geçtiği hece vurgu almamışsa, değişimin farklı gerçekleştiğini fark eder. Örneğin; PIE *bhrātēr* (erkek kardeş) → İngilizce *brother* (burada t → θ) ve PIE *ph2tér* (baba) → İngilizce *father* (burada da t → θ) olurken PIE *wed-* (esmek) → İngilizce *weather* (t yerine d) ve PIE *seh2tós* → İngilizce *sowed* (t yerine d) olur. Türkiye Türkçesindeki söz başı /y/ sesinin (yıl sözünde olduğu gibi) çok az istisna ile Kazak Türkçesinde /j/ (jıl), Kırgız Türkçesinde /c/ (cıl) sesine dönüşmesi, yine Türkiye Türkçesindeki /s/ sesinin (su sözünde olduğu gibi) Başkurt Türkçesinde /h/ sesine (hu) dönüşmesi Yeni Gramerci düzenli değişime örnek verilebilir.

lehçeyi konuşanlardan ödünç almanın sonucu olduğu anlamına gelir. Kiparsky'nin (1995) yorumladığı gibi, yayılmayı aslında bir tür ses değişimi olarak değil, bir tür benzetme olarak görmek gerekir. “Ses değişimini ve yayılmasını farklı mekanizmalar olarak görürsek, Yeni Gramerci *Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze* (ses yasalarının istisnasızlığı) bu anlamda ‘ses değişiminin’ bir tanımı olarak ele alınabilir”(Andersson 2022: 2).

Yeni Gramerci hipotezin odağında “ses değişiminin gramer veya anlambilimsel faktörler tarafından değil, yalnızca fonetik ortamlar tarafından koşullandırılması” (Labov 1981: 268) fikri yer alır. Onlara göre; dildeki her ses değişikliği, hiçbir istisna kabul etmeyen yasalara göre gerçekleşir. Başka bir deyişle; düzenlilik, ses değişiminin mekanik doğası tarafından garanti edilir. Buradaki fikir, ilgili tüm sözcüklerin aynı anda, yani sözcüksel olarak, ani bir şekilde değişmesidir. Bu hipoteze göre, ses değişiklikleri, fonetik çevreye bağlı olarak, bir dildeki belirli bir sesin veya ses düzeninin tüm örneklerini etkileyen, tekdüze ve istisnasız olarak meydana gelir. Bu ilke, 19. yüzyılın sonlarında Yeni Gramerciler tarafından "Sağlam kanunların istisnası yoktur." sloganıyla özetlenmiştir ve karşılaştırmalı yeniden yapılandırma yönteminin ve dilsel evrimin ağaç modelinin temelini oluşturmuştur (Campbell 2013: 15, 188). Jeolojinin Tekdüzelik İlkesi'nden ilham alan Hermann Paul gibi Yeni Gramerciler, düzenliliği, ses değişiminin fonetik ortam tarafından şartlandırılan algılanamayan bir eklemesal kayma olarak işleminin bir sonucu olarak tanımladılar (Labov 1994: 21-23; Kiparsky 1982: 1).

Labov'a göre, ses değişimi hipotezlerinde tartışmalara yön verenler her zaman Yeni Gramerciler olmuştur. “Günümüzde filologlar ve akademisyenler genel olarak 'Her sözcüğün kendi tarihi vardır.' sloganına işaret eden fikirlerden etkilenmiş olsalar da, dil teorisinin ana akımı, tartışmanın bu ilk yüzyılı boyunca Yeni Gramerci olmuş gibi görünüyor. Bu sadece Amerikalı yapısalcılar ve Bloomfield 1933 ile Hockett 1958'in mutlak tutumu için değil, aynı zamanda en güncel ana akım için de geçerlidir” (Labov 1981: 268). Leonard Bloomfield daha sonra bu görüşü şöyle özetlemiştir: “Ses değişimi yalnızca konuşurun ses birimleri üretme biçimindeki bir değişikliktir ve buna göre ses biriminin meydana geldiği herhangi bir dilsel biçimin doğasına bakılmaksızın her geçişte bir ses birimini etkiler” (Bloomfield 1933: 353). Bloomfield, ses değişimi mekanizmasını "fonem değişimi" olarak özetlemiştir (Bloomfield 1933: 354).

Kısaca; Yeni Gramerci görüş, dil evriminde görülen ses değişikliklerindeki düzensizliklere işaret eden önceki görüşlere de meydan okumuştur. Ancak dildeki sözcüklerin tamamının veya bir kısmının (herhangi bir sesin tüm sözcüklerde birden) telaffuzunun bir gecede ani değişikliğe uğraması mümkün değildir. Her fonetik değişim için kademeli bir süreç gerekir. Yani bugün herhangi bir dilde düzenli gibi gözükse ve onlarca örnekle desteklenen benzer ses değişimleri bir yerde bir anda ve istinasız gerçekleşmiş olamaz. Bu nedenle zaman içinde Yeni Gramerciler'in savunduğu mekanizmanın tatmin edici olmayan iddialarına karşı, başka deneysel süreçler önerilmiştir. Üretken fonolojiyi tarihsel dilbilime uygulamaya yönelik çeşitli girişimlerde, Yeni Gramercilerle olan anlaşmazlık, ses değişiminin düzenliliği üzerinde değil, dilbilgisel koşullanma sorunu üzerinde

olmuştur (Postal 1968, King 1969, Kiparsky 1971: 577-649). Öne sürülen deneysel modellerin başında ise Sözcüksel Yayılma Hipotezi gelir.

2. Sözcüksel Yayılma Hipotezinin Öncüleri

Yeni Gramerci görüşün alternatifi, Campbell'in (1998: 212) ilk kez Yeni Gramerci görüşe şüphe ile bakan Hugo Schuchardt'a attığı “*Her sözcüğün kendi tarihi vardır.*” (chaque mot a son histoire) sloganıyla özetlenmiştir. Tarihsel değişimi yenilik dalgaları halinde hareket eden bir olay olarak ele alan 'dalga teorisi' ile ilişkili bu görüşe göre, dildeki her uygun biçime uygulanan ses değişimine ilişkin Yeni Gramerci fikrinin yerini, her sözcüğün yer aldığı bir resim almalıdır. Slogan şöyledir: Bir sözcük bir değişim dalgasına ya katılır ya da direnir. Schuchardt (1885) ve Vennemann & Wilbur (1972) sözlüksel yayılma görüşünün öncülü olarak bir özetleme yapar. Vennemann & Wilbur'a göre: “Nadiren kullanılan sözcükler geride kalır; çok sık kullanılanlar öne çıkar. Her iki grupta da ses yasalarının istisnaları oluşur” (58). Örneğin Türk dilinde söz başı ötümsüz seslerin yumuşaması kuralı vardır. Bu kurala göre *til* > *dil*, *köz* > *göz*, *pir* (Çuvaş Türkçesi) > *biz* gibi sözcüklerdeki /t-/ , /k-/ , /p-/ gibi ilk sesler Türkiye Türkçesinde ötümlü hale gelmiştir. Bu Yeni Gramerci açıdan düzenli bir değişimin göstergesidir. Eğer durum böyle ise bu durumda söz başındaki (alıntı kelimeler hariç) tüm ötümsüz seslerin ötümlü hale gelmesi gerekirdi. Ancak durum böyle değildir. *til* > *dil*, *temir* > *demir*, *tag* > *dağ*, *tokız* > *dokuz*, *tört* > *dört*; *köz* > *göz*, *kerek* > *gerek*, *kapıg* > *kapı* gibi sözcüklerde söz başı ünsüzleri tüm Türk lehçelerinde istisnasız yumuşamamıştır. Yani eğer ses değişimi düzenli ve istisnasız olsaydı, Türk dilindeki söz başındaki tüm ötümsüzlerin ötümlü hale gelmesi gerekirdi. Ancak *Türk*, *taş*, *Tegin*, *Tanrı*, *Kağan*, *Kara* gibi Türkçe sözcüklerin değişime direndiğini ve istisna oluşturduğunu da görürüz. Bu ve benzeri sözcükler yabancı dilden veya başka lehçeden geç dönemde ödünçlenmiş de değildir. Ayrıca örneğin söz başı /t-/ sesinin /d-/'ye dönüştüğü tüm örneklerin kademeli mi (zaman yayılmış) yoksa anlık mı olduğu yazılı metinlerden takip edilebilir. Buna göre, örneğin /k-/ sesinin tüm sözcüklerde /g-/'ye dönüşmesinin bir anda olmadığı da açıktır. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *Konya*, *Ankara*, *Kayseri*, *Kastamonu* gibi sözcükler /k/ sesi (alofon) ile kullanılırken, bu sözcükler ağızlarda *Gonya*, *Angara*, *Gayseri*, *Gastamonu* şeklinde kullanılmakta ve bu kullanım konuşma dilinde giderek yaygınlaşmaktadır. Benzer durum *taş* > *daş* sözcükleri için de geçerlidir. Bu da aslında değişimin devam ettiğini ve yayılmanın zaman içinde bu tür değişmeyen sözcüklere de sıçrayacağını gösterir. Yeni Gramercilerin görüşüne benzer şekilde Joseph ve Janda (2003: 115) görünüşte yayılan bu tür değişikliklerin/değişkenlerin “aslında epifenomenal (ikincil) olduğunu, hâlihazırda ihtiyaç duyulan analogik değişim ve lehçe ödünç alma mekanizmalarının bir sonucu olduğunu” belirtmiştir (Phillips 2006: 124).

3. Sözcüksel Yayılma Hipotezi: İtirazlar ve Öneriler

Sözcüksel Yayılma Hipotezi; Wang'ın Yeni Gramercilere itirazı ile başlar. Onun ses değişimi üzerine ileri sürdüğü görüş temelinde çeşitli diller üzerinde büyük miktarda veri kullanılarak yapılan araştırmalar, tüm sözlüğe kademeli olarak yayılan bir sürecin olması gerektiğini gösterdi. Dildeki seslerin birden değişmediğini, değişimin kademeli ve sözcüklere yayılarak bazen yavaş bazen hızlı ilerlediğini iddia eden bu görüş, William Wang'ın makalesinde (1969) ortaya atıldı: “Ses değişimi tüm sözlüğe aynı anda yayılmaz. Yavaş yavaş yayılır” (1969: 9). Wang bu süreci *Sözcüksel Yayılma* (Lexical Diffusion) olarak adlandırdı. Sözcüksel yayılma hipotezi; aynı koşullar altında bile bazı sözcüklerin fonolojik bir değişim gösterirken bazılarının bu değişimi göstermediği, birçok dilde gözlemlenen düzensizliklerin olduğu fikrini ileri sürer. “Wang (1969), ‘Kalıntı nedeni olarak ses değişiklikleriyle rekabet etmek’ üzerine, düzenli ses değişikliğindeki istisnaların, süregelen bir ilişkide iki kuralın örtüşen işleyişinden kaynaklanabileceğini öne sürdü. Yeni Gramerci hipotezin bakış açısına göre bu yeni bir fikirdi: Düzensizlikler, ses değişimi ve analojinin rekabetinden ziyade iki düzenli ses değişiminin sonucu olabilirdi. Bu, böyle bir kesişimin geçmişte nasıl işleyebileceğine dair çeşitli örneklere dayanan, oldukça soyut bir makaleydi. Wang, bu fikir için deneysel kanıtlar toplamaya başladıkça, düzenli fonolojik kuralla *ani ve istisnasız* değişim fikrine şüphe düşüren, Yeni Gramerci hipotezinin bulguları için daha ciddi sonuçları olan verileri keşfetti” (Labov 1981: 269). Esasında William Labov, her iki süreç için de kanıtlar bulmuştur, ancak o bunların farklı düzeylerde işlediğini ileri sürerek yeni bir tartışma başlatmıştır.³

Wang, dili bilişsel bir sistem olarak ele alırken, sözcük belleği ve sıklık gibi içsel faktörleri öne çıkarır. Labov, dili toplumsal bir olgu olarak görür ve değişimi, toplum içindeki iletişimsel dinamiklerle açıklar. Labov (1981, 1994), ses değişimlerinin fonolojik olarak sistemli ve sosyolojik olarak belirlenmiş olduğunu savunur. Ona göre ses değişimi, bireysel sözcüklere değil, fonetik çevreye bağlı olarak bir toplumsal örüntüyle gerçekleşir. Değişim esasında toplumbilim temellidir: yaş, cinsiyet, sınıf, toplumsal ağlar gibi faktörler ön plandadır.

³ William Labov başlangıçta (1984), özellikle düzensiz, sözcük sözcük ses değişimi iddialarıyla ilgili olarak, Sözcüksel Yayılma Hipotezi'ne karşı şüpheliğini dile getirdi. Ancak, daha sonraki çalışmalarında (1994, 2001) -özellikle çığır açan üçlemesi *Principles of Linguistic Change*'de- belirli sözcüksel yayılma fenomenlerini kabul ederken, özellikle zincir kaymaları ve ünlü değişimleri için sistemik ve fonolojik yapı tabanlı bir değişim modelini önerdi. Labov; ilk çalışmalarında, Wang (1969) ve Chen & Wang (1975) fonolojik koşullanmayı ve sosyal örüntülemeyi hafife aldığı için eleştirdi. Ses değişiminin izole sözcüksel öğeler aracılığıyla değil, fonetik olarak tanımlanmış ortamlar ve konuşma toplulukları aracılığıyla işlediğini vurguladı. “Sözcüksel yayılma modeli, ses değişikliğinde fonolojik yapının ve sosyal değerlendirmenin gücünü hafife alır” (1981: 289). Daha sonra (1994) o, dilsel değişim ilkelerinde sözcüksel yayılımın yüzey özelliklerinde, özellikle morfolojik değişimlerde veya daha az fonetik olarak kısıtlanmış değişimlerde (örneğin sızıcılışma, sertleşme, yumuşama, gırtlaksılışma) meydana gelebileceğini fark etti. Bu fikrini şöyle dile getirir: “Sözcüksel yayılma yalnızca fonetik olarak motive edilmeyen değişiklikler için de geçerlidir” (1994: 542).

Wang'a göre; dil değişimi temelde zaman ve mekânda konuşmacıdan konuşmacıya sosyal bir yayılımdır. Bu görüş aslında Labov ile benzerlik gösterir. Sözcükteki değişim fonetik temelli olsa da aslında sosyolojik bir olgudur. Dili kullananlar örnekseme ve yeniden öğrenme ile sözcükleri yavaş yavaş aynı yöne (sese) doğru kaydırırlar. Ona göre; değişimler sözcüklerin küçük bir alt kümesinde başlar ve frekans, morfolojik çevre ve sosyal faktörlerden etkilenerek kademeli olarak yayılır. Sözcüksel yayılma, genellikle farklı sözcüklere teker teker yayılan ses değişiklikleriyle ilgilidir. Sözcüksel yayılma, herhangi bir değişimin yayılması sırasında bazı sözcüklerin diğerlerinden önce etkilendiğini veya sürece diğer açıdan bakıldığında bazı sözcüklerin değişime diğerlerinden daha dirençli olduğunu vurgulamaktadır.

Ona göre; (1969: 9-25; 1977) teorik olarak bir ses değişimi aşağıdaki dört yoldan biriyle uygulanabilir:

- a. fonetik olarak kademeli ve sözcüksel olarak ani
- b. fonetik olarak kademeli ve sözcüksel olarak kademeli
- c. fonetik olarak ani ve sözcüksel olarak ani
- d. fonetik olarak ani ve sözcüksel olarak kademeli

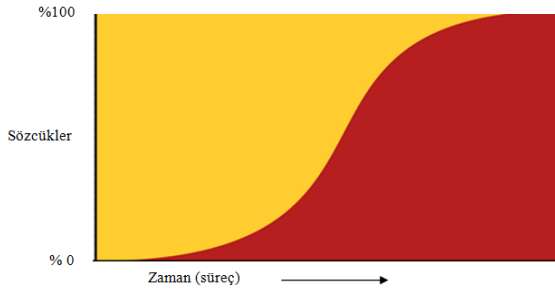
Madde (a), Yeni Gramerci ses değişimi görüşüne karşılık gelir. Bu senaryoda ses değişimi fonetik çevrelerde yavaş yavaş yayılır, fakat bir kez belirli eşiği geçtiğinde, sözlükteki birçok sözcüğü bir anda etkiler. Bununla birlikte fonetik olarak kademeli olamayacak ses değişim türleri (ekleme, silme, metatez) mutlaka vardır. Bir değişimin fonetik kademeliliği belki de bazı asimile edici veya zayıflatma süreçleri için korunabilir. Labov'un (1994) içsel değişim teorisine göre ses değişimleri fonetik çevrede artık ve aşamalı biçimde gelişir. Ancak belirli bir kritik noktaya gelindiğinde, fonolojik yeniden yorumlama (reanalysis) ile birçok sözcük bir anda etkilenir. "Fonetik değişim sürekli ve kademelidir, ancak fonolojik yeniden analiz gerçekleştiğinde etkileri sözlükte aniden ortaya çıkabilir" (Labov 1994: 124). Bu duruma özellikle zincirsel ses değişimlerinde rastlanır. Bu modelde "ani" olan şey sözcüklerin değişime katılma süreci değil, bu katılımın hızlı biçimde artmasıdır. İdil-Volga bölgesi Türk Lehçelerinde (Tatar ve Başkurt lehçeleri) görülen ünlü daralmaları, benzer şekilde Türkiye Türkçesindeki geniş ünlülerin /y/ sesinden önce daralmaya uğraması buna örnek olarak verilebilir. Madde (b), sözcüksel yayılma kuramının klasik örneğidir. Hem sesin fizyolojik olarak gerçekleşmesi hem de sözcük sözcük yayılması yavaş ve kademelidir. Ses değişimi, önce bazı yüksek frekanslı ya da psikolojik olarak belirgin sözcüklerde başlar. Ardından düşük frekanslı sözcüklere yavaşça yayılır. Bu süreç bilişsel, bellek temelli ve kullanım sıklığına bağlıdır (Wang 1969: 9-25). "Ses değişimi, sık veya belirgin öğelerden başlayarak sözcüksel olarak yayılır ve giderek tüm sözlüğü kapsar (Wang 1969: 12). Madde (c), Yeni Gramerci okulun iddia ettiği klasik modeldir. Bir ses değişimi belirli bir fonetik çevrede birdenbire başlar ve söz varlığını tamamen ve aynı anda etkiler. Almancadaki Grimm Kanunları gibi "Sağlam yasalar istisna kabul etmez." ilkesi çerçevesinde, fonetik çevresi tanımlanmış bir değişim, tüm sözcüklerde istisnasız ve ani olarak

gerçekleşir. "Düzenlilik hipotezi, bir ses değişiminin tüm geçerli sözcükleri aynı anda ve istisnasız etkilediğini varsayar." (Bloomfield 1933: 364). Madde (d), Sözcüksel yayılma hipotezini ifade eder. Bu madde, ses değişiminin fonetik olarak ani ve sözcüksel olarak kademeli olduğunu (Yeni Gramerci değişim türünün tam tersi) savunur. Sözcüksel Yayılma Hipotezi'nin temel varsayımı, uygun tüm unsurların aynı anda bir ses değişiminden etkilenmediğidir. Bunun yerine, bir değişim küçük bir morfem alt kümesinde ortaya çıkacaktır. Bazı morfemler doğrudan değişime uğrayacakken, diğerlerinde telaffuz bireyler ve/veya topluluk için bir süre dalgalanacaktır. "'Boğumlanmada meydana gelen değişim ani olabilirken, sözcüksel tezahürü üslupsal veya sosyolinguistik yayılma kalıplarını izleyebilir" (Labov 1981: 279). Yani ses değişimi hızlıca oluşsa bile, sözcükler üzerindeki etkisi sosyal, üslupsal veya bağlam temelli olarak zamana yayılır. Özellikle konuşmaya dayalı değişimler, bu tür geçişlerde önemli bir etkindir.

Fonetik ve sözcüksel değişimler arasında sabit ve tek yönlü bir ilişki bulunmamaktadır. Her model, farklı toplum dilbilimsel bağlamlarda geçerli olabilir. Günümüz dilbilimi açısından Wang'ın bilişsel ve istatistik temelli yaklaşımı, Labov'un sosyofonetik çalışmalarıyla birleşmekte; bu da karma modellerin ve çok düzeyli analizlerin öne çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin; Türkçedeki *baş-la-yor* sözcüğü tüm bireylerde *baş-lı-yor* yapısına dönüşmüştür. Buna karşın aynı fonetik çevreye (/y/ sesinden önceki /a/ sesi) sahip olan *buraya* sözcüğü standart dilde öz yapısını korumuş, bazı bireylerde (ağızlarda) ise, kullanım alanını genişletmekle beraber, *buruya* şeklinde kullanım alanına kademeli olarak girmeye başlamıştır. Benzer durum *-yor* ekinin kullanımında da karşımıza çıkar. Standart dilde *-yor* eki düzenli olarak kullanılırken, günlük dilde *-yo* şekline evrilmeye başlamıştır: *Geliyorum > geliyom*. Son ses /-r/, en az çaba yasası gereği bazı sözcüklerde düşerken, bazı sözcüklerde yerini korumaktadır: *bir dakika > bi' dakika*, *bir şey > bi'sey*. Buna karşın Türkiye Türkçesinde *-lar* çokluk ekinin sonundaki /-r/ sesi hiçbir kullanımda düşmez. Bu düzenlilik Yeni Gramercileri haklı çıkarmakla birlikte örneğin Karaçay Malkar Türkçesinde *-lar* çokluk eki *-la* şekline dönüşmüştür. Çokluk eki *-lar* ekinin bazı Anadolu ağızlarında (Batı Anadolu) *-lā* şeklinde kullanıldığı da görülür. Bu dört maddeyi bir tablo ile özetlemek mümkündür:

Model	Fonetik Yayılım	Sözcüksel Yayılım	Öncü Kuramcı	Kaynak
a	Kademeli	Ani	Labov	1994
b	Kademeli	Kademeli	Wang	1969
c	Ani	Ani	Yeni Gramerci	Bloomfield, 1933
d	Ani	Kademeli	Wang, Labov	1969, 1981

Sözcük yayılımının kronolojik görünüşü S eğrisi⁴ modeli ile temsil edilebilir. Wang (1969) ve Labov (1994) gibi dilciler, S-eğrisini hem birey-toplum ekseninde hem de sözcük dağarcığı özelinde kullanmıştır. “S eğrisi, bir konuşma topluluğu aracılığıyla dilsel bir değişimin kümülatif benimsenmesini yansıtır”(Labov 1994: 65). Değişiklik dile ilk girdiğinde etkilediği sözcük sayısı az olabilir. Değişim ilk başta düşük hızda seyrederek yavaş yavaş yayılır. Yayılma alanı genişledikçe değişim hızı artar ve akıntının ortasında değişim en büyük hıza ulaşır. Değişim doğal sınırına ulaştığında dereceli olarak tekrar yavaşlar ve sonunda azalır veya durur. Wang (1969) bunu bir şema ile gösterir:

Şema 2. Wang'ın S eğrisi şeması. (Ses değişimi yavaş-hızlı-yavaş ve duraklama şeklindedir)

Bir dil ses değişimine uğradığında, dilin hangi kısmı gerçekte değişir? Ses değişimi, konuşmacının tek tek sözcükleri değiştirmesi nedeniyle mi meydana gelir? Yoksa belirli bir fonolojik kategorinin gerçekleşmesi gibi dilin fonolojisiyle ilgili bir şeyin değişmesi nedeniyle mi oluyor? Eğer birincisi doğruysa, ses değişikliklerinin sözlüksel yayılma yoluyla gerçekleştiğini görmeliyiz (Chen ve Wang 1969, Chen ve Wang 1975, Cheng ve Wang 1977). Buna göre, burada bir değişiklik, kendisi fonoloji tarafından şartlandırılmayan bir şekilde, sözlükte sözcük sözcük ve yavaş yavaş ilerler. Bu durumda dilin iç dinamikleri değil, daha çok toplumsal dinamikler etkili olur. Her ses değişimi öncelikli olarak bir bireyde ve bir sözcükde başlar, bulaşma veya dalgalanma yoluyla diğer sözcüklere sıçar. Bu bulaşmada sosyopsikolojik etkinin yanında benzeşme (anoloji) ve sözcük ödünçleme de etkili olur. İkincisi ise (düzenli-şartlı değişim), bazı fonolojik özellikler tarafından koşullandırılan, sözlükteki tüm sözcüklere birdenbire uygulanan ses değişimlerini, yani düzenli ses değişimini ifade eder. Bu görüşe göre sözcüklerdeki çevresel koşullar etkili olur. Sesler söz başında, iki ünlü arasında veya söz sonunda belli kurallara tabi olur ve değişim koşullu olarak gerçekleşir. Türkçedeki *kitap* > *kitabı*, *ağaç* > *ağaca* örneklerinde olduğu gibi

⁴ S-eğrisi, yeni bir dilsel biçimin ya da ses değişiminin zamanla nasıl yayıldığını gösteren sigmoid (S-şekilli) bir eğridir. Yatay eksen (x) zamanı, dikey eksen (y) ise yeniliği benimseyen bireylerin ya da sözcüklerin yüzdesini gösterir. Başlangıç (Yavaş Yayılım): İlk etapta sadece birkaç birey ya da sözcük değişime uğrar. Direnç yüksektir. (Y = %0-10). Hızlanma (Ani Sıçrama): Dilsel değişim hız kazanır, birden çok kişi ya da sözcük etkilenir. Yayılım ivme kazanır. (Y = %10-80). Doyum (Yavaşlama ve Kararlılık): Neredeyse tüm sistemde değişim gerçekleşmiştir. Artık yayılım minimaldir. (Y = %80-100)

sert ünsüzlerin iki ünlü arasında yumuşaması veya geniş ünlülerin kendilerinden sonra gelen -y sesi tarafından daraltılması gibi düzenli ve koşullu bir değişimden bahsedebiliriz. Bununla birlikte bu kuralın Türkçede her zaman geçerli olmadığı da bir gerçektir. *Sepet > sepeti, süt > süt, sap > sapı ve bura > buraya, ora > orayı, şura > şuraya (buruya, oruya, şuruya değil)* örneklerinde olduğu gibi istisnaların olduğu da görülür. Bu durumda Yeni Gramercilerin koşullu, istisnasız ve mutlak değişim iddiasında bir sorun ortaya çıkmaktadır. Burada cevaplanması gereken soru şudur: Her sözcüğün kendi hikâyesi mi vardır yoksa her sözcükteki değişme bir kurala mı tabidir? Bu soruyu Labov, “Ses sistemlerinin evriminde değişimin temel birimi sözcük mü yoksa ses mi?” şeklinde sorar (Labov 1981: 267-308). Bu durumu tartışmadan önce tarihsel arka plana bir bakmak gerekir.

4.Sözcüksel Yayılma Mı Şartlı Değişim Mi?

Türk dilindeki ses değişimleri tarihi süreç içerisinde daha çok düzenli/şartlı olarak izlenir. Bu da aslında Yeni Gramerci anlayışın Türk dili çalışmalarında etkili olduğu sonucunu doğurur. Bunun için de Türk dilinin ses değişim sisteminin düzenli olduğu fikri örnek sözcük kümeleriyle listelenir. Buna karşın ses değişiminin nasıl gerçekleştiği (ani mi kademeli mi?) ve yayılma hızı üzerinde pek fazla durulmaz. Yani örneğin şimdiki zaman eki olan -yor ekinin *yor-ır* fiilinden nasıl bir süreçten sonra veya hangi aşamalardan geçerek sabitlendiği ve tüm fiillere nasıl uygulandığı tartışılmaz/tartışmak zordur.⁵ Yani -yorır yapısının bir anda mı kademeli olarak mı tüm fiillerde -yor yapısına dönüştüğü üzerinde pek durulmaz. Bunun nedeni elbette tarihi lehçelerden kalan eldeki yazılı belgelerin sayıca az olmasıdır. Başka bir deyişle süreklilik ifade eden bu fiilin neden tüm Türk lehçelerinde aynı yapı ile ve aynı zaman diliminde yaygınlaşmadığı fonem kuramı temelinde pek tartışılmaz. Örneğin Eski Türkçeden (Köktürkçe) itibaren takip ettiğimiz -GAn sıfat fiil eki tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde farklı yollar izlemiştir. Sıfat fiil yapan -GAn eki Kıpçak grubunda -GAn olarak varlığına devam ederken Oğuz grubunda -An olarak yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte Türkiye Türkçesi dışındaki diğer Oğuz lehçelerinde -GAn’lı kullanımlara da rastlarız. Türkiye Türkçesinde ise *çalışkan, atılgan ve alıngan*, örneklerinde olduğu gibi bu ek, donmuş olarak varlığını sürdürür. Kısaca Türk dilinde ses değişimleri her ne kadar sistemli ve anlık gibi gözükse de durum öyle değildir. Eğer ses değişiminde dil içi mekanik bir zorunluluk olsaydı aynı seslerin ve morfolojilerin tüm lehçelerde tek tip olarak

⁵ Mustafa Öner (2021) “Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişimleri” başlıklı makalesinde öncelikle *ses değişmesi* ve *ses olayı* kavramlarına açıklık getirir ve Türk dilinde sınıflandırma, çözümleme ve öğretim üzerine yaklaşımlardan kapsamlı bir şekilde bahseder. Öner, Günay Karaağaç’ın Türkçede “Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri” (1993) başlıklı makalesiyle dil bilimindeki düzenlilik - düzensizlik olgusu üzerinde Türkiye’deki Türkoloji çalışmalarında bir yenilik oluşturduğunu ileri sürer (Öner 2021:160). Genel anlayışın dışında Karaağaç düzensizliklere değinirken aslında ses değişiminin her zaman anlık-düzenli ve istisnasız olmadığını ortaya koymuştur. Türkçede ses bilgisi çalışmaları ve görüşler konusunda ayrıntılı bilgi için bk. (Öner 2021:143-166).

var olması gerekirdi. Bu durumda istisnaların varlığı, sözcüksel yayılmanın gerekliliğini göstermektedir denebilir.

Yukarıda görüldüğü üzere Yeni Gramerciler ses değişimini sözcüklerin iç dinamikleri ile açıklarken Sözcüksel Yayılmacılar zamana ve mekâna yayılan bir süreçten bahsederler. Bu süreç ise toplumsal ve psikolojik boyuta sahiptir. Bir ülkede sayıları binlerden veya milyonlardan oluşan dil kullanıcıları (konuşurlar), herhangi bir sesi mutlak bir uzlaşma ile bir anda değiştirmezler/değiştiremezler. Bu durumda ister *dalga*⁶ şeklinde ister *misket bombası*⁷ modelinde bir patlama ile olsun bulaşma ve uzlaşma yoluyla dilde değişme gerçekleşir. Bu değişimler “ses düzeyinde mi” olur yoksa “sözcüklerin birbirine bulaşması şeklinde mi” olur, sorusuna verilecek cevap bulaşma olmalıdır. Schuchardt’ın ve sözcüksel yayılmacıların iddia ettiği gibi çok sık kullanılan sözcüklerin değişim hızı daha yüksek olarak gerçekleşirken, kullanım sıklığı az olan sözcüklerin değişim hızı ise daha yavaş olacaktır. Bu değişimler aynı zamanda yaşa, cinsiyete, sosyal statüye, mesleğe, ideolojiye, inanca ve diğerlerine de bağlıdır. Bu durumda ses değişiminde dört modelden birinin veya hepsinin varlığından bahsetmek mümkündür.

- 1.Coğrafi Yayılım: Değişim, merkezî bir konuşur grubundan çevreye dalga gibi yayılır.
- 2.İzoglosların Bulanıklaşması: Yeni Gramercilerin aksine, sınırlar keskin değil, geçişlidir.
- 3.İstisnalara Açıklık: Aynı ses değişimi tüm sözcüklere uygulanmaz, toplumsal ve bireysel varyasyonlara bağlıdır.
- 4.Dil İletişimi: Komşu topluluklarla etkileşim değişimi hızlandırabilir veya sınırlandırabilir.

Örneğin, sözcüksel yayılma, varsayımsal bir örnekle gösterilen, edinim yaşı etkisine indirgenebilir. Çocuklar ve genç konuşurlar önceki nesil konuşurlarda bulunmayan yenilikçi bir $X > Y$ ses veya sözcük değişimine sahip olabilir. Bu nedenle çocuğun ebeveynleri yalnızca X 'i kullanır ve çocuk X 'i ebeveynlerinden öğrendiği sözcüklerle edinir. Ama büyüdükçe akran grubundan yeni sözcükler öğrenir, bu sözcükler $X > Y$ ses değişimine uğrar ve böylece çocuk bu sözcüklerde Y 'yi kazanır. Sonuç olarak, $X > Y$ ses değişikliği, $X > Y$ 'nin geçerli olabileceği sözcüklerin tamamını veya yalnızca bazılarını etkilemiş olabilir. Bununla birlikte, X ve Y 'nin dağılımı, tek tek sözcüklerin edinilme yaşının bir sonucu olarak ortaya

⁶ Johannes Schmidt, 1872’de Wellentheorie (Dalga Teorisi) kavramını ilk öneren dilbilimcidir. Hermann Paul (1880), dil değişimini psikolojik temellere dayandırarak bireyler arası iletişimle açıklar. William Labov (1994), Dalga Teorisi’ni sosyal faktörlerle (yaş, sınıf, topluluk yapısı) zenginleştirmiştir. Peter Trudgill (1974), dil değişiminde coğrafi ve sosyal mesafenin etkisini vurgular; lehçe yayılması ile ilişkilendirir. Lesley Milroy (1980), Sosyal ağlar (social networks) üzerinden dilsel yeniliklerin nasıl yayıldığını gösterir.

⁷ Misket bombası (salkım bombası), “bomba içinde bomba” olarak bilinen bir çeşit silahtır. Bomba havada açılır ve içindeki küçük bombalar dağılarak patlar ve bu yüzden de etki alanı çok genişir.

çıktığından, gerçek bir yayılma gerçekleşmemiş olabilir. Buna örnek olarak Türkçeye yakın zamanda kazandırılan *kanka* sözcüğünü verebiliriz. Kim tarafından türetildiğini bilmediğimiz bu sözcük öncelikli olarak çocuklar ve gençler tarafından benimsenmiştir. Bugün orta ve ileri yaş arasında pek tercih edilmeyen *kanka* sözü genç konuşurlar arasında hızla yayılmıştır. Kullanım sıklığı gençler arasında çok yüksek olduğu için kısa bir sürede *kanka* > *kanki* değişimine uğramıştır. İlk olarak çok yakın arkadaş, dost anlamında kullanılan *kanka* yine genç kullanıcılar arasında hızla eskitilmiş (hala çok yaygın olsa da) ve yerine *kanki* ve hatta *kankito*, *kankitoş* gibi yeni değişkeler ortaya çıkmıştır. Buna karşın bu sözcük ileri yaş konuşurların söz dağarcığına henüz girememiştir. Gelecekte bugünün gençleri ileri yaş arasına katılınca *kanka* veya *kanki* sözleri yayılarak toplumun tamamına ulaşmış ve sözlüklerde yerini almış olacaktır.⁸ Burada dikkat çeken bir diğer husus da şudur: *Kanka* sözünün sonundaki geniş ünlü –a herhangi bir içsel/çevresel ve koşullu neden olmadan daralmış ve –i ünlüsüne dönüşmüştür. Genç konuşurların bir kısmı hâlâ *kanka* şeklini kullanırken bir kısmı ise *kanki* şeklini kullanmaktadır ve bu iki kullanım eş zamanlı olarak yaşamaya devam etmektedir. İleride bunlardan biri diğerini kullanım dışına itecektir. Gelecekte dil bilimciler bu değişimi muhtemelen çevresel koşullar ile açıklayacaktır, ancak bugünün konuşurları, bunu tamamen psikososyal bir tercih olarak benimsemiş gözükmemektedir.

Bu tür değişimlerde ağızların ve en az çaba yasasının da etkisi olabilir. Durum böyle olsa da değişimin dinamikleri sözcük içinde değil dışında aranmalıdır. Eski Türkçedeki *adək* sözünün bugün Türk lehçelerinde *ayak*, *adək*, *atax*, *azak*, *ura* şeklinde kullanıldığı bir gerçektir. Burada Yeni Gramercilerin iddia ettiği gibi çevresel koşullu bir durum söz konusu değildir. İki ünlü arasındaki peltak /-z/ (/ð/)- herhangi bir mutlak koşullanma olmadan /-y-/ , /-t-/ , /-d-/ , /-z-/ ve /-r-/’den birine dönüşmüştür. Bu dönüşümün tarihsel süreci hakkında elimizde çok fazla kanıt yoktur. Yani fonetik ortam/çevre değişmediği halde ne kadar zaman diliminde, hangi şartlar altında, hangi sosyal ortamda ve hangi nedenlerle /-ð-/ sesi farklı beş sese dönüşmüştür bilmiyoruz. Ancak bu sözlerin bugün hangi lehçede kullanıldığını biliyoruz. Bu da bize ses değişiminin ani ve istisnasız olmadığını, toplumsal etkileşimler ve sözcüksel yayılmalar sonucu değişimin gerçekleştiğini gösterir. Örneğin tüm Türk lehçelerinde iki ünlü arasındaki /-ð-/ sesi bu beş sestten birine istisnasız dönüşmemiştir. Eski Türkçedeki *kuduk*⁹

⁸ “Kanka” sözü TDK Güncel Sözlük’te (Genel Ağda) yer alamaya başlamıştır. Sözlükte şu karşılık verilmiştir: “Kardeş kadar yakın olan kimse.” (bk. <https://sozluk.gov.tr/>). Benzer şekilde sözcük Kubbealtı Lugatı’da da yerini almıştır. Sözlükte *kanka* sözü için “Kan kardeşi tamlamasının kısaltılmış şekli [Yeni bir kullanımdır].” açıklaması yer alır. (bk. <https://lugatim.com/s/kanka>).

⁹ Türk dilinin tarihî metinlerinde ET’de “dökmek, boşaltmak” anlamında kullanılan kuğ-filinden türeyen kuyu sözcüğü kuğağ “kuyu, pınar, deniz” (EUTS: 185); kuğuğ (MM, s. 235); kuğuğ (KB: 289); kuğu, kuğuğ, kuğuğ (NF: 265); kuyu (SN: 610); kuğuğ (KE: 396); kuyu “kuyu, su kuyusu” (MŞ, Önlr 2019: 433); kuyu (EDMLT Toparlı 2019: 7); kuyuğ (İML Battal 1934: 48); kuyu (KTS: 166); çat (Oğuzca) (DLT: 137), kudhuğ ~kuduğ ~kuyuğ (DLT: 374) şeklindedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise kuyu sözcüğü Az. ’nde guyu, Başk. koyo, Kzk. kudiki,

sözcüğünü, *ayak* sözünü kullanan Türkiye (kuyu), Azerbaycan (guyu), Kazak (kuy), Başkurt (koyo), Tatar (koyı) ve Türkmen (guyı) Türkçesi /y/ 'li kullanırken Kırgız (kuduk), Kazak (kudık ve kuy), Özbek (kuduk) ve Uygur (kuduk) Türkçesi /d/ 'li kullanmaktadır.¹⁰ Yine, Çuvaş Türkçesindeki ve diğer Türk Lehçelerindeki lamdasizim ve rotasizim de ses değişiminin ani değil kademeli ve yayılma yoluyla olduğunu gösterir. Eğer aksi olsaydı bu değişimin diğer Türk lehçeleri için de geçerli olması gerekirdi. Türkiye Türkçesindeki *semir–semiz*, *kor–köz*, *kudur–kuduz* ikilikleri ve ağızlardaki *gözümek–görükmek*, *kertenkele–kestenkele* (Sivas, Şarkışla-Kayseri Pınarbaşı) gibi ikilikler de bunun bir göstergesidir.

Değişimin ani ve koşullu olmadığına bir delil de Türkiye Türkçesindeki gelecek zaman eki ve /y/ ünsüzünden önce gelen seslerin durumudur. Bilindiği gibi Türkiye Türkçesinde /y/ ve /c/ daraltıcı özelliğe sahiptir. Buna göre eğer Yeni Gramercilerin görüşünü benimsersek /y/ ve /c/ 'den önce gelen tüm seslerin (telaffuzların) istisnasız daralmış olması gerekirdi. Bu istisnasızlık Türkiye'deki tüm konuşurlarda gözlenmelidir. Anca durum öyle değildir. Türkiye Türkçesindeki gelecek zaman eki olan *–AcAk* bugün; yaşa, cinsiyete, toplumsal gruplara, mesleklere, v.d. bağlı olarak çeşitlilik göstermektedir. Örneğin *al-* fiili ile kullanılan gelecek zaman ekinin değişkeleri (varyantları) Türkiye Türkçesinde eş zamanlı olarak kullanılmaktadır: *alacağım*, *alacaam*, *alacam*, *alcam*, *alcaam*, *alcem*, *alceem*, *aliceem*, *alıcım*. Bilindiği üzere bu çekimli fiilin ölçünlü dilde kullanımı *alacağım* şeklindedir. Bununla birlikte bu kullanım giderek alan kaybetmekte ve yerine diğer kullanımlar aday olmaktadır. Bunlardan hangisinin tam olarak yerleşeceğini şimdiden kestirmek zordur. Gerçek olan bu değişkelerin eş zamanlı olarak aynı toplumun değişik gruplarında aynı anda kullanılıyor olmasıdır. Bu da sözcüksel yayılmanın ses değişiminde daha etkili olduğunun bir kanıtı olmalıdır. Şu anda Türkiye'de gelecek zamanın bu kullanım değişkeleri kendi söz topluluğundan dalga yoluyla yayılarak diğer söz topluluklarına sızmaya çalışmaktadır. Eğer Yeni Gramercilerin iddia ettiği gibi değişim, düzenli ve istisnasız olsaydı, Türkiye Türkçesinde gelecek zaman morfolojisinin tek bir biçimde (ör: *gelicem*, *alıcım*, *yapıcım*, vb.) değişkesiz kullanılması gerekirdi.

Sözcüksel yayılmayı işaret eden bir diğer örnek de /y/ sesinin daraltıcı özelliğidir. Yeni Gramerci anlayışa göre /y/ önündeki sesi daraltır. Bu tamamen yanlış da değildir. Ancak bu değişim sözcüksel yayılımcı görüşe uygun olarak, ani değil kademeli ve yavaş seyretmektedir. Örneğin /y/ sesinin yer aldığı şu örnekler bakılabilir: *başlıyor > başlıyor*, *geleyor > geliyor*, *dinleyor > dinliyor*. Görüldüğü gibi burada bir düzenlilik söz konusudur. Şimdi de şu örnekler bakılabilir: *bakayım > bakıyım*, *duyayım > duyuyum*, *buraya > buruya*, *dinleyeyim > dinliyiym*, *anlayacak > anlıyıcak*. Bu ikinci örnek setinde değişim yönünde yer alan kullanımlarda standart bir tercih yoktur ve dili doğru kullanmaya çalışan biri değişim yönünde yer alan örnekleri genellikle tercih etmez. Bu da değişimin hâlihazırda devam ettiğini ve anlık/bitmiş olmadığını gösterir. Örnekleri

kuy, Kır. kuduk biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Aliyev, Şayhulov vd. 1991: 524; aktarıldı: Yaman 2023: 661).

¹⁰ Bk. (Ercilasun 1991:524-525).

çoğaltmak mümkündür. Burada görüldüğü üzere ses değişimleri zaman alan ve yayılma yoluyla başka sözcüklere bulaşan bir ses olayıdır.

5. Sonuç

Bu çalışmada öncelikli olarak ses değişim yasalarını izah etmede önemli üç görüş olan Yeni Gramerci Hipotez, Labovcu görüş ile Sözcüksel Yayılma hipotezi ortaya kondu. Bu üç görüşün ses olaylarını açıklamada nerde durdukları tartışıldı. Her üç hipotezin de önemli olduğu ve ses olaylarını izah etmede ikna edici yasalar ileri sürdükleri tespit edildi. Daha yaygın ve etkili görüş olarak kabul edilen Yeni Gramerci anlayışın izah etmesi gereken boşluklar olduğu ve bu boşlukların Sözcüksel Yayılmacı görüş tarafından doldurulduğu ileri sürüldü. Buna göre her ne kadar ses değişimleri Yeni Gramercilerin iddia ettiği gibi söz içi çevresel ve şartlı olarak gerçekleşiyor gibi gözükse de aslında değişimin bir sözcükte başladığını ve yayılarak diğer sözcükleri etkilediğini kabul etmek gerekir. Yayılma bittikten sonra Yeni Gramerci görüşün iddia ettiği gibi bir düzenliliğin ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

Wang'ın iddia ettiği gibi başta yavaş olan sözcüksel yayılma, zamanla hızlanmakta, yeterince yayıldıktan sonra da yavaşlayarak durmaktadır. Bu durumda dildeki ses değişimi; bulaşma ve uzlaşma yoluyla gerçekleşir. Bu değişimler, ani ses değişimi (fonetik değişim) ile başlasa da bulaşma yoluyla kademeli olarak gerçekleşir. Schuchardt ve Wang gibi sözcüksel yayılmacıların iddia ettiği gibi, çok sık kullanılan sözcüklerin değişim hızı daha yüksek olarak gerçekleşirken, kullanım sıklığı az olan sözcüklerin değişim hızı ise daha yavaştır. Bu değişimler aynı zamanda yaşa, cinsiyete, sosyal statüye, mesleğe, ideolojiye, inanca, v.d. de bağlıdır.

Kaynakça

- ANDERSSON, Samuel (2022). "Regularity and lexical diffusion in phonological change", in the *Oxford Handbook of Historical and Diachronic Linguistics* (provisional title), Giuseppe Longobardi, March.
- BLOOMFIELD, Leonard (1933). *Language*. New York: Henry Holt.
- BYBEE, J. (2001). *Phonology and language use*. Cambridge University Press.
- CAMPBELL, Lyle (1998). *Historical Linguistics: An Introduction*. Cambridge, MA: MIT Press.
- CAMPBELL, Lyle (2013). *Historical Linguistics: An Introduction (3rd ed.)*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- CHEN, Matthew and William S.-Y. WANG (1975). "Sound change: actuation and implementation". *Language*. V.51. <https://doi.org/10.2307/412871>
- CHENG, Chin-Chuan, and William S.-Y. Wang (1977). "Tone Change in Chao-Zhou Chinese: A Study in Lexical Diffusion", In William S.-Y. Wang (ed.), *The Lexicon in Phonological Change. Monographs on Linguistic Analysis 5*, The Hague: De Gruyter Mouton.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, KBY: Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (1993). Türkçede Düzensiz Ses Değişmesi Örnekleri, Eğitim Bilimleri Dergisi, yıl:2, sayı:3, 19-22. s.

- KIPARSKPY, Paul (1971). *Historical linguistics. A survey of linguistic science*, ed. by W. Dingwall, College Park: University of Maryland.
- KIPARSKPY, Paul (1982). *Explanation in phonology*. Foris. ISBN 978-90-70176-37-2.
- KIPARSKPY, Paul (1995). "The phonological basis of sound change". In John Goldsmith (ed.), *Handbook of Phonological Theory*, Oxford: Blackwell.
- KINGR, Obert (1969). *Historical linguistics and generative grammar*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
- LABOV, William (1981). "Resolving the Neogrammarian Controversy Language", *Language*, Volume 57, Number 2, June.
- LABOV, William (1994). "Principles of Linguistic Change", *Volume 1: Internal Factors*, Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 542-543
- LABOV, William (2001). *Principles of linguistic change: Social factors*. Oxford: Blackwell.
- LEHMANN, Winfred P. (ed., transl.) (1967). *A Reader in Nineteenth-Century Historical Indo-European Linguistics*, Indiana University Studies in the History and Theory of Linguistics. Bloomington and London: Indiana University Press.
- MILROY, L. (1980). *Language and Social Networks*. Blackwell: London & New York.
- ÖNER, Mustafa (2021). "Türkçe Ses Bilgisi ve Ses Değişimleri (Sınıflandırma, Çözümleme ve Öğretim Üzerine Yaklaşımlar)", *Turkologu u čast! Zbornik povodom 70. rođendana Ekrema Čauševića*, 15. Listopada.
- PAUL, H. (1880). *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Niemeyer.
- PHILLIPS, B. S. (1984). Word frequency and the regularity of sound change: Final –s deletion in English. *Language Variation and Change*, 6(2), pp.239–256. <https://doi.org/10.1017/S0954394500000955>
- PHILLIPS, Betty S. (2006). "Word Frequency and Lexical Diffusion", *Palgrave Studies in Language History and Language Change*, Palgrave Macmillan: London.
- POSTAL, Paul (1968). *Aspects of phonological theory*. New York: Harper & Row.
- SCHMIDT, J. (1872). *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Hermann Böhlau.
- SCHUCHARDT, Hugo (1885), *Ueber die Lautgesetze – Gegen die Junggrammatiker*, Berlin: Oppenheim. Vennemann, Theo, and Terence H. Wilbur, eds., (1972). "Schuchardt, the Neogrammarians, and the transformational theory of phonological change: Four essays by Hugo Schuchardt, Theo Vennemann, Terence H. Wilbur", *Linguistische Forschungen* 26, Frankfurt am Main (Athenäum).
- TRUDGILL, P. (1974). *Sociolinguistics: An Introduction*. Penguin: New York & London.
- WANG, William S.-Y. (1969). "Competing Changes as a Cause of Residue", *Language*, 45:1. 9-25. <https://doi.org/10.2307/411162>
- YAMAN, Hanife (2023). "Türkçede "Kuyu" Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12/ Eylül.